

Liga Polonistyczna 2023/2024

Materiał ćwiczeniowy do Etapu IV. Fleksja (opracowała p. dr Ewa Wielgosz)

FLEKSJA

Fleksja to dział nauki o języku zajmujący się odmianą wyrazów; czasem też określa się tak samą odmianę. Odmianę wyrazów dzieli się na **koniugację** (odmianę przez osoby) i **deklinację** (odmianę przez przypadki).

Części mowy – odmienne i nieodmienne

Odmienność wyrazu jest jego istotną cechą. Umożliwia ona dostosowywanie się wzajemne różnych form w zdaniu i budowanie różnorodnych struktur składniowych. Relacje między wyrazami wyrażane są przez dodawanie do tematów fleksyjnych końcówek fleksyjnych, odpowiadających różnym kategoriom gramatycznym. **Części mowy odmienne to czasowniki, rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki (oprócz przysłównych); nieodmienne to przysłówki, zaimki przysłówne, przyimki, spójniki, partykuły i wykrzykniki.**

Budowa formy fleksyjnej

- Forma fleksyjna (inaczej forma wyrazowa) to wyraz odmienny w jednej ze swoich postaci, z przypisanymi określonymi wartościami kategorii gramatycznych fleksyjnych. Wyraz taki jest elementem paradygmatu i składa się z tematu fleksyjnego oraz końcówki fleksyjnej. Końcówka jest elementem zmiennym, wyrażającym wartości kategorii gramatycznych, np.

ładn-emu: celownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego lub nijakiego;

temat fleksyjny zaś to pozostała część wyrazu, w zasadzie niezmienna w obrębie całej odmiany, np.

ładn-y; ładn-ego; ładn-emu; ładn-ej; ładn-a.

- W języku polskim występują odmiany fonetyczne, zdarza się więc, że dany temat ma kilka postaci obocznych, np.

pies- $\emptyset$, ps-a, ps-u, ps-em, psi-e;
miast-o, miast-a, miast-u, miast-em, mieści-e;
dwór- $\emptyset$, dwor-u, dwor-owi, dwor-em, dwor $\acute{z}$ -e.

- Końcówka fleksyjna może być morfemem zerowym ($\emptyset$). Czasami do tematu dodawane są – lub od niego odejmowane – pewne cząstki, np.

ciel-e, ciel-ęci-a, ciel-ąt- $\emptyset$;
mieszczan-in- $\emptyset$, mieszczan- $\emptyset$.

- Istnieją też formy supletywne (w odmianie występuje więcej niż jeden temat), np.

on – jego – niego.

Analiza fleksyjna

Analiza fleksyjna polega na oddzieleniu końcówki wyrazu odmiennego od tematu fleksyjnego i określeniu wartości gramatycznych. Aby tego dokonać, należy porównać kilka form danego wyrazu i ustalić dla nich wspólną (a więc stanowiącą temat fleksyjny), pamiętając o możliwości wystąpienia wymian fonetycznych. Porównanie to najłatwiej przeprowadzić, wypisując wyrazy jeden pod drugim w taki sposób, by takie same głoski lub głoski uczestniczące w wymianie fonetycznej znalazły się w tym samym miejscu, np.

PIES – Θ

P S – A

P SI – E.

Wyraz ten ma trzy oboczne postaci tematu (*pies-*, *ps-*, *pś-*); ich występowanie jest skutkiem wymian fonetycznych (*e:ø*, *p:p'*, *s:s'*).

Język polski jako fleksyjny

Język polski jest językiem fleksyjnym to znaczy, że wykładnikami funkcji składniowych wyrazów są końcówki fleksyjne, np. w zdaniu

Jan nienawidził Piotra.

wyraz *Jan* jest podmiotem (informuje o tym o – końcówka mianownika), zaś *Piotra* – dopełnieniem (*-a* jest końcówką dopełniacza). Zmiana szyku tego zdania nie wpływa na jego strukturę: w wypowiedzeniu

Piotra nienawidził Jan.

akcentuje się inne elementy treści, ale wyraz *Jan* pozostał podmiotem, a *Piotra* – dopełnieniem. W obu przypadkach osobą nienawidzącą jest Jan, a znienawidzoną – Piotr.

Struktury fleksyjne

- Jeśli wyraz odmieniony składa się z tematu fleksyjnego i końcówki będącej pojedynczym morfemem i wyrażającej różne kategorie gramatyczne, mamy do czynienia z typową strukturą fleksyjną. Strukturami fleksyjnymi są np. formy rzeczowników, przymiotników, liczebników, zaimków oraz czasu teraźniejszego czasownika. Na przykład końcówka rzeczownika wyraża kategorię przypadku i liczby

piesk-owi – celownik liczby pojedynczej,

a końcówka przymiotnika – przypadku, liczby i rodzaju

mał-emu – celownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego lub nijakiego.

- Oprócz struktur fleksyjnych istnieją jeszcze bardziej skomplikowane struktury.

Koniugacja to odmiana przez osoby

- Koniugowane są osobowe formy czasownika. Pozostałe kategorie fleksyjne czasownika to tryb, czas, strona (charakterystyczne dla koniugacji) oraz liczba i rodzaj (występujące także w deklinacji). Dla języka polskiego w tradycyjnym opisie gramatycznym wyróżnia się – na podstawie końcówek – cztery koniugacje:

-e, -eś
-e, *isz* / -iś
-am, -as
-em, -eś

- J. Tokarski w pracy *Fleksja polska* wyróżnił – ze względu na budowę tematu – 11 grup koniugacyjnych.

Deklinacja to odmiana przez przypadki

- Deklinowane są rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki rzeczowne, przymiotne i liczebne oraz imiesłowy przymiotnikowe. W deklinacji poza przypadkiem występują także rodzaj i liczba. Wyraźnie wyróżniają się:

- deklinacja rzeczownikowa (odmiana przez przypadki i liczby): rzeczowniki; liczebniki główne typu *tysiąc, milion, miliard*;

- deklinacja przymiotnikowa (odmiana przez przypadki, liczby i rodzaje): przymiotniki i zaimki przymiotne; imiesłowy przymiotnikowe; liczebniki porządkowe, mnożne i wielorakie; liczebnik główny: *jeden*;

- deklinacja liczebnikowa (odmiana przez przypadki i rodzaje): pozostałe liczebniki główne.

- Rzeczowniki odmieniają się według trzech deklinacji: męskiej, żeńskiej i nijakiej; istnieje także deklinacja mieszana dla form nieregularnych.

WARTOŚCI GRAMATYCZNE

1) Przypadki gramatyczne:

M. (mianownik) kto? co? (jest)

D. (dopełniacz) kogo? czego? (nie ma)

C. (celownik) komu? czemu? (się przyglądam)

B. (biernik) kogo? co? (widzę)

N. (narzędnik) (z) kim? (z) czym? (rozmawiam)

Ms./Msc. (miejscownik) (o) kim? (o) czym? (mówię)

W. (wołacz) o!

2) Liczby gramatyczne:

- pojedyncza, np. *dom, rodzinny, pierwsza, ta*;

- mnoga, np. *domy, rodzinne, pierwsze, te*.

3) Rodzaje gramatyczne:

- męski, np. *dom, rodzinny, pierwszy, ten*;

- żeński, np. *rodzina, domowa, pierwsza, ta*;
- nijaki, np. *dziecko, male, pierwsze, to*;
- męskoosobowy, np. *mężczyźni, rodźinni, pierwsi, ci*;
- niemęskoosobowy, np. *kobiety, dzieci, domy, rodzinne, pierwsze, te*.

4) Czesy gramatyczne:

- przeszły, np. *czytałem, przeczytałem*;
- teraźniejszy, np. *czytam*;
- przyszły, np. *będę czytać/ będę czytała, przeczytam*.

5) Tryby gramatyczne:

- oznajmujący/orzekający, np. *czytam*;
- rozkazujący, np. *czytaj*;
- przypuszczający/warunkowy (grzecznościowy), np. *czytałbym*.

6) Osoby gramatyczne:

- pierwsza, np. *czytam, czytamy*;
- druga, np. *czytasz, czytacie*;
- trzecia, np. *czyta, czytają*.

7) Strony gramatyczne:

- czynna, np. *czytam*;
- bierna, np. *jest czytana*;
- zwrotna, np. *staram się*.

8) Aspekt gramatyczny czasownika:

- dokonany (oznacza czynność zakończoną), np. *przeczytać*;
- niedokonany (oznacza czynność niezakończoną), np. *czytać*.

9) Imiesłów (forma gramatyczna czasownika):

- przymiotnikowy czynny, np. *czytający*;
- przymiotnikowy bierny, np. *czytany*;
- przysłówkowy współczesny, np. *czytając*;
- przysłówkowy uprzedni, np. *przeczytawszy*.

9) Czasowniki niefleksyjne (modalne):

trzeba, warto, można, wolno, należy.

Ćwiczenia

Dokonaj analizy fleksyjnej i określ wartości gramatyczne poszczególnych części mowy:

Siedział na przydrożnym kamieniu, myśląc o swojej przyszłości.
Nie znamy ludzi, którzy nie odczuli niepokoju, dowiedziawszy się o wybuchu wojny.
Masz na imię tak, jak moja kochająca, wspominana przez wszystkich babcia.
Kto by pomyślał, że trzeba tylu rozmów, aby poznać drugiego człowieka.
Zastanów się dobrze, zanim podejmiesz tę życiową decyzję.

Proszę uzupełnić tekst poprawną formą wyrazów w nawiasach zgodnie z podanym przykładem (odmiana rzeczowników i przymiotników).

Gdy trzy lata temu piękna Polka wychodziła za mąż podpisała _____ (intercyza małżeńska). Zdjęcia aktorki można znaleźć na wielu _____ (strona internetowa) i w znanych _____ (czasopismo filmowe). Ona jednak uważa, że prawdziwe piękno nosimy w sobie. To ono wytwarza _____ (nasza aura). Walory _____ (niepowtarzalna uroda) gwiazdy docenili producenci. W kolejnym filmie Grażyna Szapolowska wcieli się w postać _____ (najsłynniejsza truciicielka).

Proszę uzupełnić tekst poprawną formą wyrazów w nawiasach zgodnie z podanym przykładem (odmiana rzeczowników).

Maria i Antoni są bardzo _____ (towarzyski człowiek).

Państwo Antoni i Maria Kowalscy mają wielu _____ (dobry przyjaciel) i często zapraszają ich do _____ (swoje dom), który stoi w lesie nad _____ (jezioro mazurskie). Nic dziwnego, że goście lubią odwiedzać _____ (państwo Kowalscy) w tej pięknej i spokojnej okolicy.

Wielu _____ (stary znajomy) bardzo podobają się nie tylko mazurskie krajobrazy, ale także opowieści _____ (pan Antoni), którym przysłuchują się przy _____ (pyszna szarlotka) zrobionej przez _____ (pani Maria). Antoni i Maria są malarzami, dlatego _____ (najważniejsza atrakcja) każdego ze spotkań towarzyskich jest pokaz kilku _____ (ostatnia praca) gospodarzy.